

УДК 351.354:328

Л. О. Шанаєва-Цимбал, здобувач,
Академія муніципального управління

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Проаналізовано теоретико-методологічні підходи щодо вивчення екологічної свідомості, зокрема її самосвідомості та культури в контексті вдосконалення системи державної екологічної безпеки. Окреслено дефініції “екологічна самосвідомість” та “екологічна культура” в межах науки державного управління.

Ключові слова: екологія; екологічна безпека; державна безпека; свідомість; самосвідомість; екологічна культура.

This article analyzes the theoretical and methodological approaches to the study of environmental awareness, including its identity and culture. Outlined definition of “environmental consciousness” and “cultural ecology”.

Key words: ecology; environmental safety; national security; consciousness; self-consciousness; environmental culture.

Постановка проблеми. Сучасна екологічна криза зумовила необхідність екологізації суспільної свідомості. В останні десятиріччя спостерігається масове поширення та зростання значущості соціально-екологічної проблематики екологічної свідомості суб'єктів. Також формується екологічна самосвідомість, для якої характерний інтегральний спосіб відображення світу і комплексний характер регулювання відносин у системі “Я–природа”. Слід зазначити, що проблема екологічної самосвідомості ще не вивчалась. Проте усвідомлення особливостей функціонування систем “людина–природа”, “людина–людина” як структурних, активних елементів навколишнього середовища, усвідомлення особистістю свого місця у світі є невід'ємним елементом самосвідомості суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема самосвідомості особистості ґрунтовно розглянута у працях вітчизняних (Б. Ананьєв (1948), Л. Божович (1968), Л. Виготський (1982), І. Кон (1999), О. Леонт'єв (2006), В. Мерлін (1973), С. Рубінштейн (1973), В. Столін (1983) та зарубіжних (А. Бандура (1978), Р. Бернс (1977), А. Маслоу (1982), К. Хорні (1950) вчених. Нині цей феномен та його аспекти досліджують багато психологічних шкіл, що так чи інакше пов'язані з психологією особистості, психологією розвитку.

Мета статті – здійснити критичний аналіз теоретичних досліджень свідомості та самосвідомості особистості, зокрема її екологічної свідомості та культури.

Вклад основного матеріалу. Актуальність появи такого спрямування в освіті, як збалансованого розвитку, зумовлена насамперед тією обставиною, що розв'язання екологічних проблем будь-якого масштабу потребує перебудови свідомості. А саме: перебудови панівного нині антропоцентристського типу свідомості на антропоєкоцентристський. Як це не парадоксально, але в сучасній суспільній свідомості екологічна криза мислиться як щось зовнішнє щодо людини. Водночас дієвість будь-яких заходів на захист природи визначається поведінкою людей, які взаємодіють з нею. Ні наявність матеріальних передумов, ні можливість змоделювати і спрогнозувати можливі варіанти майбутнього у взаємовідносинах суспільства і природи не можуть самі по собі автоматично забезпечити вихід із сучасної екологічної кризи та запобігти глобальній екологічній катастрофі. Її фундаментальні корені

© Л. О. Шанаєва-Цимбал, 2014

лежать в особливостях людського способу існування і формувались усією історією розвитку цивілізації. Конструктивніша інша позиція, згідно з якою екологічна криза – це значною мірою філософсько-ідеологічна і насамперед світоглядна криза [1]. З огляду на це розв’язання екологічних проблем у глобальному масштабі неможливе без зміни панівної та дотепер антропоцентристської техногенної свідомості. Адже людська діяльність має свідомий, доцільний характер, та її особливості значною мірою зумовлені специфічними рисами свідомості. Таким чином, для подолання глобальної екологічної кризи, передусім, слід сформувати екологічну свідомість та екологічну культуру.

У філософії самосвідомість визначається як смислова єдність світу, внутрішнього та зовнішнього, вона об’єднується розумінням, яке складається незалежно від повноти знань про навколишню дійсність і самого себе [2]. Найзагальніше окреслює самосвідомість М. Гарнцев: “самосвідомість особистості, виступаючи її динамічним ставленням до її власного світу, містить як один із найважливіших компонентів (самосвідомості. – уточнення наше) сприйняття й усвідомлення людиною простору і часу як взаємообумовлених реальностей і категорій, що виступають вагомим фактором світоглядного самоусвідомлення особистості” [2, 154]. М. Каган, розглядаючи самосвідомість з позиції кібернетики, стверджує, що для врегулювання знань про систему (навколишню дійсність) необхідні два джерела інформації: зовнішнє та внутрішнє. Зовнішнє забезпечує знаннями про те, що перебуває поза системою, а внутрішнє – інформацією про саму систему. Цими джерелами і виступає “свідомість” і “самосвідомість” [3]. Таке визначення, хоч і з великими умовностями, все ж перегукується з припущенням про те, що самосвідомість виникає та розвивається одночасно зі свідомістю (П. Чамата). Самосвідомість розглядали не як першопричинну даність, що притаманна людині, а як продукт розвитку; при цьому самосвідомість не має своєї, окремої від особистості лінії розвитку, але включається як сторона в процес її розвитку. В ході генезису, у міру того, як людина набуває життєвого досвіду, перед нею не тільки відкриваються всі сторони буття, але й відбувається більш чи менш глибоке переосмислення життя. С. Рубінштейн писав: “процес переосмислення життя *проходить через все буття людини*, утворює найсокровенніший та основний зміст її сутності, визначає мотиви її дій і внутрішній зміст тих завдань, що вона виконує в житті” [4]. І. Кон виділяв поняття “автономізація самості” та пов’язував з ним стабілізацію і диференціацію образів “Я”, що готують подальші зрушення в змісті та структурі *самосвідомості*, які припадають в основному на підлітковий та юнацький вік і ґрунтуються не на змінах характеру чи ієрархії окремих самооцінок, а на постановці нових, загальніших і чіткіше сформульованих питань про себе та свої можливості. Також самосвідомість слід розглянути з позиції Я-концепції Р. Бернса. Настанови “на себе”, що конкретизують Я-концепцію, можна співвіднести із самосвідомістю як поняттям про себе самого:

- образ Я (“Я реальне”, “Я ідеальне”) – уявлення індивіда про самого себе;
- самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може бути різної інтенсивності, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати сильніші чи слабші емоції, що пов’язані з їх прийняттям чи осудженням;
- потенційна поведінкова реакція на конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою.

Деякі вчені дотримуються твердження про подвійність людського Я:

- Я як суб’єкт, що усвідомлює та регулює свої дії;
- Я як об’єкт, що здійснює ці дії.

Перше Я – це суб’єкт своїх дій, свого пізнання, своїх емоцій, друге Я складається з фізичного, духовного, соціального потенціалу людини [5]. Ю. Гіппенрейтер визначає самосвідомість як образ себе і ставлення до себе, що також складається з двох компонентів. Із них виводяться основні *функції самосвідомості* – пізнання себе, вдосконалення себе, по-

шук сенсу життя. При цьому з усією впевненістю стверджується, що пошук сенсу життя є однією з найважливіших функцій самосвідомості [6, 106]. Проаналізувавши вищеназвані сутності підходів, можна стверджувати, що погляди про виникнення та розвиток самосвідомості зводяться до таких міркувань:

- самосвідомість як першооснова свідомості, початковий елемент;
- самосвідомість – частина свідомості;
- самосвідомість – одночасне утворення, яке розвивається незалежно від свідомості;
- самосвідомість – явище, що з'являється на перших етапах раннього онтогенезу;
- самосвідомість – можливість досягнути почуття іншого та перенести стан іншого на себе;
- самосвідомість – новоутворення підліткового та юнацького віку (розвиток самосвідомості на пізніших етапах людського життя й обумовленість цього відносинами з навколишнім світом (система “Я – природа”), емпатійності як чинника самосвідомості).

Узагальнивши дефініції самосвідомості, виокремлюються спільні твердження для всіх визначень:

- самосвідомість визначається, передусім, як процес, за допомогою якого людина пізнає себе;
- самосвідомість являє собою складну структуру з багатьма компонентами;
- самосвідомість формується в процесі та на основі досвіду особистості, інтегруючи образи себе та свого досвіду в єдине ціле. На основі цих уявлень відбувається усвідомлення власного “Я” як унікального, відмінного від інших суб'єкта, а також оцінювання власної поведінки.

Інтегрувавши всі підходи, можна означити самосвідомість одночасно і як явище, що має складну багатокомпонентну структуру, і як процес самопізнання себе, як частини світу, інтеграція отриманого образу в картину буття, усвідомлення власної винятковості, унікальності та єдності з навколишнім середовищем. Хоча власне екологічна самосвідомість поки ще не розглядається вченими, проте аналіз змістовного наповнення дефініції “екологічна свідомість” дає можливість виокремити деякі конструкти, що можна зарахувати до поняття “екологічна самосвідомість”: вищий рівень психічного відображення свого внутрішнього світу [1]; пізнання самого себе як однієї з підсистем екосистеми [3]; взаємодія між людиною як організмом і людиною як особистістю [4]; відносини людини з природою та із самим собою [7]. Зважаючи на сказане вище, можна вважати, що екологічна самосвідомість – це усвідомлення себе одночасно і частиною екосистеми, і унікальною особистістю; взаємодія на основі цього з навколишнім середовищем та із самим собою. Екологічна самосвідомість – інтегральне відображення особистістю світу, свого місця в ньому та смислового єдності з ним як один з унікальних і самодостатніх елементів біопсихосоціодуховної системи (екосистеми).

Екологічна культура – це тип життєдіяльності людини, що успадковується, та її взаємовідносин з навколишнім середовищем, що сприяють здоровому способу життя, стійкому соціально-економічному розвитку, екологічній безпеці країни і кожної людини. Вона є засобом самоорганізації сутнісних сил людини в умовах конкретного природного середовища. Основоположним принципом екологічної культури можна вважати принцип відповідності соціального та природного в рамках єдиної системи. Встановлення цієї відповідності у всіх сферах суспільного життя сприяє, з одного боку, його екологізації, а з іншого – гармонізації самої суспільної системи. Екологічна культура виражає ступінь освоєння суб'єктом природоперетворювальної діяльності, відповідності соціального та природного як складових єдиної системи. Вона сприяє також гармонізації взаємовідносин суспільства та природи і формуванню нового типу особистості – людини епохи ноосфери. Важливим принципом екологічної культури є відмова від безпосереднього, “наївного” антропоцентризму та перехід до сис-

теми поглядів, яка будується біосфероцентристськи. Водночас кінцева мета такого підходу – все ж людина, але як складова біосфери, що має прийняти на себе відповідальність за підтримання її основних функціональних характеристик, за, врешті-решт, збереження природи придатною для життя і здоров'я людини. Розв'язання проблеми глобальної екологічної кризи можливе лише в рамках екологічної культури, яка виступає необхідною передумовою оптимізації та гармонізації системи “суспільство–природа”. Основним критерієм її виділення є види діяльності, що відповідають головним підсистемам культури: природоперетворювальної, соціально-перетворювальної та духовно-перетворювальної.

Екологічна культура виступає регулятором екологічної діяльності. Специфіка функціонування екологічної діяльності обумовлюється тим, що вона пронизує всі компоненти культури і спрямована на гармонізацію соціоприродних відносин. Екологічна культура за своєю суттю є своєрідним “кодексом поведінки”, що лежить в основі екологічної діяльності та екологічної поведінки. Вона включає певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людиною себе в природі, культурні традиції, життєвий досвід, моральні почуття і моральну оцінку ставлення людини до природи.

Головна функція екологічної культури виражається в її меті організації взаємовідносин суспільства та природи так, щоб було враховано практичні потреби суспільства та “прагнення” природи до підтримки стабільності власного нормального стану і тим самим збереження умов для існування та розвитку людства. Структура екологічної культури, крім аналізу консервативного та творчого компонентів, може бути розглянута за аналогією зі структурою екологічної свідомості: індивідуальна та масова, побутова і теоретична. В екологічній культурі особистості відображається процес особистісного вияву екологічної свідомості епохи, тобто формується екологічний світогляд особистості в процесі оволодіння навичками практичної діяльності щодо природи. Екологічна культура суб'єкта перетворення природи існує у вигляді культури соціальної групи та культури особистості. Злиття цих двох типів культур – групи та особистості – відбувається з утворенням цілісної екологічної культури історичної епохи. Отже, головною специфічною рисою екологічної культури є те, що вона не утворюється стихійно, а виникає шляхом формування умов, що сприяють розгортанню її принципів, та спеціальним видом діяльності – екологічним вихованням. Від рівня екологічної культури людства насамперед молоді, якій належить майбутнє, залежить розв'язання проблеми глобальної екологічної кризи, збереження природних умов існування цивілізації.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проблема екологічної свідомості та самосвідомості особистості – складна, багатогранна та неоднозначна, що обумовлює велику кількість різноманітних поглядів на неї. Самосвідомість особистості – це її здатність до інтегрального відображення світу і смислової ідентифікації з ним. Розвиток і трансформування свідомості та самосвідомості особистості поступово відбувається впродовж усього її життя під впливом особистісних внутрішніх та незалежних від людини зовнішніх факторів. Вивчення екологічної свідомості та самосвідомості особистості в юнацькому та дорослому віці має важливе наукове значення. Саме в цьому віці людина здатна активно перетворювати навколишнє середовище, яке, своєю чергою, теж впливає на людину. Тому від рівня розвитку свідомості та самосвідомості особистості залежить, наскільки взаємодія з навколишнім світом підпорядковуватиметься законам моралі та духовності. Екологічна самосвідомість особистості – це усвідомлення себе одночасно і частиною екосистеми, і унікальною особистістю; взаємодія на основі цього з навколишнім середовищем та із самим собою. Проведений аналіз, звичайно, лише частково торкається проблеми екологічної самосвідомості. Тому перспектива подальших

досліджень вбачається в теоретичному та емпіричному дослідженні явища; створенні психологічної моделі динаміки екологічної самосвідомості в юнацькому та дорослому віці; в розробці та застосуванні психолого-корекційної програми для підвищення рівня екологічної самосвідомості в юнацькому та дорослому віці.

Отже, для успішного розв'язання проблеми екологічних криз потрібно, передусім, розвинути екологічне мислення, екологічну свідомість, екологічну самосвідомість та екологічну культуру.

Список використаних джерел:

1. Киселев Н. Н. Мироззрение и экология / Киселев Н. Н. – К., 1990. – С. 98–117.
2. Гарнцев М. А. Проблема самосознания в западноевропейской философии (от Аристотеля до Декарта).
3. Каган М. С. Философия культуры : учебное пособие / Каган М. С. – СПб., 1996. – 415 с.
4. Рубинштейн С. Основы общей психологии / Рубинштейн С. – СПб. : Питер, 2000.
5. Бирюкова Н. А. Проблемы формирования экологического сознания / Н. А. Бирюкова // Педагогика. – 2004. – № 10. – С. 35–42.
6. Психология личности / Под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря, В. В. Архангельской. – М. : АСТ, 2009. – 624 с.
7. Крисаченко В. С. Екологічна культура / Крисаченко В. С. – К., 1996.